

περιπτώσει περιπίπτομεν εἰς τὴν ἀσύστατον «μεταφυσικὴν τοῦ ἐγὼ», ἢ ὁποῖα ματαίως προσπαθεῖ νὰ καταστήσῃ νοητὴν τὴν σχέσιν μεταξὺ ἐγὼ καὶ ἀντικειμένου ὡς πραγματικὸν σύνδεσμον μεταξὺ πράγματος καὶ πράγματος.

Πᾶσα τοιαύτη μεταφυσικὴ τοῦ ἐγὼ ἀποκρούεται βεβαίως ὑπὸ τοῦ Husserl, ἀλλ' οὗτος στρέφεται, ἐν τῇ πρώτῃ ἐκδόσει τῶν «Logische Untersuchungen», μετὰ τῆς αὐτῆς σχεδὸν δεξυτήτος καὶ κατὰ τῆς ἐννοιολογικῆς ἐκδοχῆς ἐνός «καθαροῦ ἐγὼ». (1) Εἶναι χαρακτηριστικόν, ὅτι ὡς πρὸς αὐτὸ ἀναφέρεται μόνον εἰς τὸ ἔργον τοῦ Natorp, «Psychologie nach kritischer Methode». Αἰτία δὲ τούτου εἶναι ὅτι ὁ Natorp ἵσταται κατὰ τοῦτο πλησίον τῆς φαινομενολογίας, καθ' ὅσον ἀφορμᾶται ἀπὸ «συνολικόν τι γεγονός τῆς συνειδήσεως», ἤτοι ἀπὸ μίαν πραγματικότητα, τῆς ὁποίας δυνάμεθα νὰ πιστοποιήσωμεν τὴν ὑπαρξιν καὶ δι' αὐτὸ χαρακτηρίζεται αὕτη ὑπὸ τοῦ Natorp ὡς «φαινόμενον καὶ μάλιστα ὡς «θεμελιῶδες φαινόμενον τῆς ψυχολογίας». Εἰς τὸ «θεμελιῶδες τοῦτο γεγονός τῆς συνειδήσεως» εἶναι δυνατόν νὰ διακριθοῦν, κατὰ Natorp, δι' ἀφαιρέσεως τρία σημεῖα, τὰ ὁποῖα βεβαίως εἰς τὴν πραγματικότητα ποτὲ δὲν ἐμφανίζονται χωρισμένα· 1. τὸ περιεχόμενον τῆς συνειδήσεως (πᾶν ὅ,τι εἶναι συνειδητὸν) 2. τὸ ἐγὼ ὡς «κοινὸν κέντρον», πρὸς τὸ ὁποῖον δέον νὰ ἀνάγωνται ὅλα τὰ περιεχόμενα τῆς συνειδήσεως, διὰ νὰ γίνωνται συνειδητὰ καὶ 3. ἡ ἀναφορὰ ἀκριβῶς αὕτη πρὸς τὸ ἐγὼ, ἢ σχέσις, ἢ ὁποῖα χαρακτηρίζει πᾶν τὸ συνειδητὸν ἀκριβῶς ὡς συνειδητὸν καὶ δι' αὐτὸ προσλαμβάνει ἀπὸ τὸν Natorp τὸ ὄνομα «συνειδητότης» (2). Ἐὰν καὶ ὁ Natorp ἰσχυρίζεται, ὅτι τὰ τρία αὐτὰ σημεῖα «εὐρίσκονται εἰς κάθε πραγματικὴν συνείδησιν», ὅτι εἶναι χαρακτηριστικὰ

1) Husserl, Logische Untersuchungen, τομ. II 1, Fünfte Untersuchung § 8.— Διὰ τὴν μεταγενεστέραν ἀντίληψιν τοῦ Husserl ἔχουν σημασίαν αἱ σημειώσεις ἐν σελ. 357 καὶ 363 τῆς 2ας ἐκδόσεως.

11) Paul Natorp, Einleitung in die Psychologie nach kritischer Methode, 1888 § 4. σελ. 11.— Allgemeine Psychologie in Leitsätzen zu akademischen Vorlesungen, 2. ἔκδ. 1910, § 1—4 Τελειωτικῶς ὁ Natorp διετύπωσε τὴν γνώμην του εἰς τὸ ἔργον του «Allgemeine Psychologie nach kritischer Methode» 1912 (π.ρ.βλ. κυρίως, κεφ. II §§ 2—7 καὶ ἐκτὸς αὐτοῦ τὴν συζήτησιν πρὸς τὸν Husserl σελ. 280).

διὰ τὴν συνειδήσιν «ὡς τοιαύτην, κατὰ τὴν ἄμεσον αὐτῆς ἐκδήλωσιν», ἂν καὶ διὰ τῶν τοιούτων τρόπων τοῦ διατυποῦσθαι φαίνεται, ὅτι προσεγγίζει πολὺ πρὸς τὴν φαινομενολογίαν τοῦ Husserl, ἐμμένει στερεῶς εἰς τὴν ἐννοιολογικὴν θεμελιώδη ἀρχὴν περὶ τοῦ «ἀσυγκρίτου» τοῦ ἐγὼ πρὸς ὅλα τὰ περιεχόμενα τῆς συνειδήσεως. **Κάθε παράστασις** τὴν ὁποῖαν θὰ ἐσχηματίζαμεν περὶ τοῦ ἐγὼ, θὰ μετέβαλε τοῦτο εἰς **ἀντικείμενον**. Ἐχομεν ὅμοις ἤδη πᾶύσει νὰ τὸ σκεπτόμεθα ὡς ἐγὼ, εὐθὺς ὡς τὸ σκεπτόμεθα ὡς ἀντικείμενον. Τὸ ἐγὼ δὲν εἶναι ἀντικείμενον, ἀλλ' εἶναι, ἀπέναντι παντός ἀντικειμένου, ἐκεῖνο τὸ στοιχεῖον ἐν σχέσει πρὸς τὸ ὁποῖον εἶναι κάτι ἀντικείμενον. Τὸ αὐτὸ ἰσχύει καὶ διὰ τὴν σχέσιν ὄντος τινὸς πρὸς τὸ ἐγὼ. Συνειδητὸν εἶναι τὸ ἀντικείμενον εἰς τὸ ἐγὼ. Τὸ γεγονὸς δὲ τοῦτο «τοῦ κείσθαι ἔναντι» τοῦ ἐγὼ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ γίνῃ πάλιν ὡς τοιοῦτο ἀντικείμενον.

Τὸ ἐγὼ καὶ ἡ συνειδητότης δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ καθορισθοῦν ὡς εἰδικὰ ψυχικὰ γεγονότα, ἀλλὰ πρέπει νὰ συνυποτεθοῦν μὲ τὸ ἀρχικὸν γεγονὸς τοῦ συνειδέσθαι. Δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ γίνουν ἀντικείμενον τῆς κριτικῆς ψυχολογίας, ἀλλὰ πρέπει νὰ μείνουσιν ὡς προϋπόθεσις αὐτῆς, ἔν ἀποτελοῦν τὰ προβλήματα τῆς, ἀλλὰ «τὴν αἰτίαν τοῦ προβλήματος» ἐπὶ τῆς ὁποίας δύναται νὰ ἀνυπυχθῇ τὸ κυρίως ψυχολογικὸν πρόβλημα. Δι' αὐτὸ βραδύτερον ὁ Natorp καθώρισεν ἀκριβέστερον τὸν τρόπον τοῦ ὁμιλεῖν περὶ «γεγονότος», ἢ περὶ «φαινομένου» τῆς συνειδήσεως, εἰπὼν, ὅτι δὲν πρόκειται ἀπλῶς περὶ εἰνός γεγονότος μεταξὺ πολλῶν ἄλλων γεγονότων. Τὸ «ἀρχικόν, καθαρὸν ἐγὼ, τὸ ἐγὼ τῆς συνειδητότητος εἶναι τουναντίον **αἰτία πάντων** τῶν γεγονότων», αἰτία πάσης ὑπάρξεως, παντός δεδιμένου, παντός φαινομένου, (1). Ὁ Husserl ἔχει λοιπὸν πλήρως δίκαιοι, ὅταν λέγῃ, ὅτι εἰς τὸ καθαρὸν ἐγὼ παρὰ Natorp δὲν ἀνταποκρίνεται «φαινομενολογικὴ σύστασις». Αὐτὸς ὁ Natorp ἀναγνωρίζει τὸν καθορισμὸν αὐτὸν ὡς ὀρθόν. Ὁ Husserl, συμφώνως πρὸς τὸν γενικὸν σκοπὸν τῆς φαινομενολογίας του, ἔπρεπε νὰ ἀρχίξῃ ἀμέσως μὲ τὴν φαινομενολογικὴν σύστασιν. Ἡ φαινομενολογικὴ αὕτη σύστασις (εἰς τὴν γλῶσσαν τοῦ Natorp, τὸ περιεχόμενον τῆς συνειδήσεως) ἀποτελεῖ μάλιστα τὸ κύριον, καὶ δὴ τὸ μο-

i) Natorp, Allgemeine Psychologie. 1912, σελ. 29 καὶ 32.

παραδικόν πεδίον έρεύνης δια τήν φαινομενολογίαν (εις τήν γλώσσαν του Natorp δια τήν ψυχολογίαν κατά τήν κριτικήν μέθοδον). Το καθαρόν έγώ, τò έγώ τής συνειδητότητος γενικώς «οϋτε καν συζητείται» (1) υπό του Husserl.

Είς δύο όμως σημεία διαφέρει ó Natorp, ώς «κριτικός» φιλόσοφος, κατά τρόπον όριστικόν από τον λίαν θετικιστικώς έπηρεασμένον Husserl του έτους 1901. Πρωτον ó Natorp υποθέτει τò καθαρόν έγώ ως κέντρον αναφοράς παντός συνειδητού, καίτοι αυτό τουτο δέν είναι δυνατόν ποτέ νά γίνη αντικείμενον τής συνειδήσεως, τουτέστι, παρά πάντα φαινομενολογικόν περιορισμόν, έμμένει στερωώς εις τήν έννοιαν του έννοιολογικού έγώ, τò όποιον δέν συγχωνεύεται μέ τήν ένυπαρξίαν του συνειδότος. Δεύτερον ή αρχική υπόστασις τής άμέσου συνειδήσεως δέν είναι, κατά τον Natorp, δεδομένη εις τρόπον ώστε «νά είναι δυνατόν νά περιγράψωμεν» αυτήν. Η χαρακτηριστική μέθοδος τής κριτικής ψυχολογίας δέν είναι ή περιγραφή, άλλ' ή «άνοικοδόμησις» (Rekonstruktion) του άμέσου δεδομένου, κυρίως δέ ή «έπανίδρυσις των συνδέσμων» οί όποιοι κατά τήν «οίκοδόμησιν» των αντικειμένων έπρεπε νά διασπασθοϋν. Η μέθοδος όμως αυτή τής «άνοικοδομήσεως» του υποκειμενικού κόσμου δέν είναι δυνατόν νά φθάση, εν τή κριτική ψυχολογία, εις όριστικόν πέρας, όπως δέν είναι δυνατόν και ή μέθοδος τής οίκοδομήσεως εις τας έπιστήμας του αντικειμενικού κόσμου (π.χ. εις τας φυσικας έπιστήμας) νά καταλήξη εις τελειωτικόν τέρας. Είς καμίαν από τας δύο περιπτώσεις δέν είναι αρκετή ή απλή περιγραφή, χωρίς νά νοθευθοϋν τα περιεχόμενα τής συνειδήσεως (κατά τήν υποκειμενικότητα αυτών) ή τα αντικείμενα (κατά τήν αντικειμενικότητα αυτών), καθ' οι τεχνητώς, και κατ' αντίθεσιν προς τήν κυρίαν αυτών ούσίαν, μεταβάλλονται εις κάτι τò όποιον είναι «άμεταβλήτως δεδομένον». Τò μόνον στερεόν σημείον, έφ' οϋ τίθενται όλα τα προβλήματα τής κρι-

1) Natorp, Allgemeine Psychologie, 1912 σελ. 35.

τικῆς φιλοσοφίας, εἶναι καὶ μένει συνεπῶς τὸ καθαρὸν ἐγὼ κατὰ τὴν ἐννοιολογικὴν αὐτοῦ ποιότητα. (1)

Ὁ Husserl, συμφώνως πρὸς τὴν μεθοδικὴν αὐτοῦ θέσιν, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἔλθῃ εἰς οἰανδήποτε σχέσιν πρὸς τὴν ὑπὸ τῆς ἐννοιολογίας ἀναδεικνυομένην ταύτην ἐννοιαν τοῦ ἐγώ. Καὶ βραδύτερον ἀκόμη ἐμμένει στερεῶς εἰς τὴν ἀντίληψιν, ὅτι «κατ' ἐξοχὴν περιεκτικαὶ σφαιραὶ προβλημάτων τῆς φαινομενολογίας» εἶναι δυνατὸν νὰ ἐρευνηθοῦν συστηματικῶς, «χωρὶς καὶ νὰ ληφθῇ πρὸ ὀφθαλμῶν τὸ πρόβλημα τοῦ ἐγώ». (2) Πάντως ὁ Husserl, ὡς καὶ αὐτὸς λέγει, «ἔμαθε τὸν τρόπον καθ' ὃν ἀνευρίσκει κανεὶς τὸ καθαρὸν ἐγώ. Ἡ μέθοδος ὁμοῦς

1) Ἡ ὁμοιότης τὴν ὁποίαν παρουσιάζει ἡ μέθοδος τοῦ Natorp περὶ ἀνοικοδομήσεως τοῦ ἀμέσως δεδομένου πρὸς τὴν «φαινομενολογικὴν ἀναγωγὴν» τοῦ Husserl ἀποδεικνύεται, ἅμα τὴν θεωρήσωμεν ἐγγύτερον, ὡς ἐντελῶς σφαλερά. Ὁ Husserl θέλει ἀπλῶς «νὰ θέσῃ ἐκτὸς ἐνεργείας» τὰς περὶ πραγματικότητος θέσεις τῆς συνήθους (φυσικῆς) συνειδήσεως, θέλει μόνον νὰ τὰς «θέσῃ ἐν παρενθέσει», ἀλλὰ ἀφίνει αὐτὰς συνάμα νὰ ὑφίστανται ἐν παρενθέσει. Τὸ ἀμέσως δεδομένον, ἂν καὶ πολλάκις εἶναι δυνατὸν νὰ γίνῃ διάμεσος φορεὺς «ἐντατικῶν» ἐνεργειῶν, συνδεομένων πρὸς νόημα τι, ἂν καὶ αὐτὸ τοῦτο ῥεῖ συνεχῶς εἰς τὸ ρεῦμα τῆς συνειδήσεως καὶ μεταβάλλεται, ἐν τούτοις, κατὰ Husserl, ὑπάρχει. Ὅταν διατεθῇ τὸ βλέμμα τοῦ θεωρητοῦ φαινομενολογικῶς, εἶναι δυνατὸν νὰ τὸ ἴδῃ, χωρὶς δυσχερείας, κατὰ τὴν πραγματικὴν αὐτοῦ οὐσίαν. Ἡ ὁρατότης αὕτη τοῦ ἀμέσως δεδομένου ἀποτελεῖ τὴν θεμελιώδη βάσιν μετὰ τῆς ὁποίας ἴσταται ἡ πίπτει ὁλόκληρος ἡ φαινομενολογία,

Ὁ Natorp ἀπορρίπτει αὐτὴν τὴν προϋπόθεσιν. Ἀναφέρεται δὲ κάποτε εἰς τὸν Hobbes, ὁ ὁποῖος εἶπεν, ὅτι ἀπὸ ὅλα τὰ φαινόμενα τὸ περιεργότερον καὶ τὸ ἀρχικώτατον εἶναι τὸ φαίνεσθαι αὐτὸ καθ' αὐτό. (Allgemeine Psychologie. 1912, σελ. 19). Τὴν φαινομενικότητα ὁμοῦς αὐτὴν καθ' αὐτὴν δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ καταστήσωμεν καταληπτὴν, ἂν ἐκλάβωμεν αὐτὴν ἀπλῶς ὡς φαινόμενον, ἀλλὰ μόνον ἂν προϋποθέσωμεν αὐτῆς ὀρισμένους ἐννοιολογικὰς προϋποθέσεις, κυρίως δὲ ἂν ὑποθέσωμεν τὸ καθαρὸν ἐγὼ ὡς αἰτίαν τοῦ προβλήματος καὶ ἐπ' αὐτοῦ ἀνοικοδομήσωμεν τὰ εἰς αὐτὸ ἀνήκοντα περιεχόμενα τῆς συνειδήσεως κατὰ τὴν ἄμεσον αὐτῶν ὄψιν.

(2) Husserl, Logische Untersuchungen, τόμ. II, 1, 2 ἔκδ. 1913 σελ. 363.—Διὰ τὸν ἐννοιολόγον τουναντίον καθὲς πρόβλημα τῆς συνειδήσεως (οἰανδήποτε ποιότητα καὶ ἂν ἔχη) καὶ τῶν ψυχικῶν ἐνεργειῶν γενικῶς προκύπτει μόνον ἐκ τῆς ἀρχικῆς καὶ καθολικῆς σημασίας τῆς ἐννοίας τοῦ ἐγώ.

διὰ τῆς ὁποίας εὔρε τοῦτο, δὲν ἔμεινε χωρὶς σπουδαιότητα διὰ τὸν χαρακτηρισμὸν τῆς φαινομενολογικῆς ἐννοίας τοῦ ἐγώ. — Εἰς τὴν καθημερινὴν ζωὴν δὲν συνειθίζομεν νὰ λέγωμεν μόνον «ἰδοὺ κάτι» ἢ ὑ«πάρχουν αἰσθητὰ», ἀλλὰ λέγομεν καὶ «ἐγὼ εἶμαι», «ἐγὼ αἰσθάνομαι τοῦτο ἢ ἐκεῖνο»· συνάμα δὲ ἔχομεν τὴν συνείδησιν, ὅτι διὰ τῶν ἐκφράσεων αὐτῶν ἐκφράζομεν κάτι ἐντελῶς σαφές. Τὸ ἐγὼ αὐτὸ τοῦ συνήθους τρόπου τοῦ ὁμιλεῖν, οὕτω νομίζει ὁ Husserl κατόπιν, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐξαφανισθῇ πλήρως κατὰ τὴν φαινομενολογικὴν ἀνάλυσιν· κάτι θὰ ἀπομείνῃ ἐξ αὐτοῦ ὡς «φαινομενολογικὸν ὑπόλοιπον». Εἰς πᾶσαν συνειδητὴν ἐνέργειαν «εἶμαι παρών, ἐνεργῶς παρών»· ἔνεκα τούτου, κάθε συνείδησις, αἰσθανομένη καὶ φανταζομένη κάτι, προσλαμβάνει «κατὰ τὴν σκέψιν τὴν ἐκδηλον μορφήν τοῦ cogito, καὶ οὐδέποτε εἶναι δυνατόν νὰ τὴν ἀποβάλλῃ, χωρὶς νὰ συναποβάλλῃ συνάμα καὶ τὴν ἰδίαν αὐτῆς ὑπόστασιν». Εἰς τὸν ὅσον τῆς συνειδήσεως δὲν εἶναι βεβαίως δυνατόν νὰ συναντηθῇ τὸ καθαρὸν ἐγὼ, ὡς ἐνέργεια συνειδητὴ μετὰξὺ ἄλλων τοιούτων ἐνεργειῶν, ἢ ὡς μέρος, ἢ ὡς στοιχεῖον μιᾶς οἰασδῆποτε ψυχικῆς ἐνεργείας. Εἰς τὴν γνώμην αὐτὴν μένει ὁ Husserl (ἀναμφιβόλως μὲ πληρέστατον δίκαιον) καὶ κατὰ τὸ ἔτος 1913. Τὸ καθαρὸν ἐγὼ εἶναι βεβαίως κάτι μόνιμον, αἱ δὲ ψυχικαὶ ἐνέργειαι ἀποτελοῦν μίαν πάντοτε διαρρέουσαν ποικιλίαν. Τὸ ἐγὼ τὸ ὅποιον ἐνεργεῖ κατὰ τὸ cogito, ἐξακολουθεῖ νὰ παραμένῃ καὶ ἂν ὅλαι αἱ cogitationes ἀλλάξουν. Τὸ καθαρὸν ἐγὼ δὲν ἐνυπάρχει λοιπὸν εἰς τὰς ψυχικὰς ἐνεργείας, ἀλλὰ «ἀνήκει εἰς αὐτάς»· ἀκριβέστερον ἀνήκει εἰς μίαν ὁρισμένην κατηγορίαν ψυχικῶν ἐνεργειῶν, ἥτοι εἰς τὰς «ἐντατικὰς» ἐνεργείας. Τὸ «ἀνήκειν» αὐτὸ εἰς τὰς ψυχικὰς ἐνεργείας, αὐτὸ τὸ «συνυπάρχειν» τοῦ καθαροῦ ἐγὼ μὲ κάθε cogito, χαρακτηρίζει ὁ Husserl, μίαν ἐπιτυχῶς, ὡς μίαν «ἰδιότυπον μεθυπαρξίαν ἐν τῇ ἐνυπαρξίᾳ». «eigenartige Transzendenz in der Immanenz». Μὲ τὴν φαινομενικῶς μόνον παράδοξον αὐτὴν ἐκφρασιν ὑποδηλοῖ προφανῶς τὴν χαρακτηριστικῶς μεσάζουσαν θέσιν τοῦ ἐννοιολογικοῦ, ὄντος τὴν μετὰξὺ τοῦ ἐνυπάρχοντος καὶ μεθυπάρχοντος ὄντος.(1)

(1) Πρβλ. ἐκλαϊκιστικὸν ἄρθρον μου «Was heisst transzendental» εἰς τὴν «Zeitschrift Philosophie und Leben» ἔτ. I, 1925, τεύχ. 7—10.

Ἐν πάσῃ περιπτώσει δὲν πρόκειται περὶ ἑνὸς σκοποῦ τῶν «ἐνταντικῶν» ἐνεργειῶν, οὔτε περὶ ἑνὸς ἀντικειμένου τῶν ψυχικῶν «ἐντάσεων», τὸ ὁποῖον θὰ ἔπρεπε νὰ «ἐννοηθῆ», ἢ μάλιστα νὰ «δημιουργηθῆ» δι' αὐτῶν τούτων τῶν «ἐντάσεων», ὡς κάτι ἔξω τῆς συνειδήσεως ὑφιστάμενον, ἀλλὰ πρόκειται περὶ τῆς ἀφειτηρίας, ἀπὸ τὴν ὁποῖαν ἀφορμῶνται ὅλαι αἱ ψυχικαὶ «ἐντάσεις», ὅταν κατευθύνονται πρὸς ἀντικείμενα. Τοιοῦτόν τι μόνιμον κέντρον ἐνεργείας τῶν «ἐνταντικῶν» ψυχικῶν ἐνεργειῶν πρέπει νὰ γίνῃ κατ' ἀνάγκην δεκτὸν, διὰ νὰ μὴ ἀφανίσῃ ἡ φαινομενολογία ἐν ἑξαιρετικῶς σπουδαῖον στοιχεῖον τῆς ἐνεργητικότητος τῆς συνειδήσεως.

Ἄλλὰ τὸ καθαρὸν αὐτὸ ἐγὼ εἶναι, κατὰ τὸν Husserl, «ἐντελῶς κενὸν ἀπὸ οὐσιώδη στοιχεῖα», δὲν ἔχει «κανένα περιεχόμενον δυνάμενον νὰ ἐκφρασθῆ»: εἶναι «ὡς τοιοῦτο» ἀπερίγραφτον· εἶναι καθαρὸν ἐγὼ καὶ τίποτε ἄλλο· δίδει μόνον «ἀφορμὴν» εἰς ἄλλας περιγραφὰς (ἀναφορικῶς πρὸς τοὺς εἰδικοὺς τρόπους, καθ' οὓς εἶναι «ἐγὼ» αἰσθανόμενον καὶ ἐνεργοῦν). Τοιοῦτοι τρόποι τοῦ ἐκφράζεσθαι δημιουργοῦν, ἀφ' ἑνὸς μὲν τὴν ἐντύπωσιν, ὅτι διασπᾶται ἡ φαινομενολογικὴ περιγραφικὴ μέθοδος τοῦ Husserl, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἐνθυμίζουσι πολὺ τὰς ἀναλύσεις τοῦ Natorp ὡς πρὸς τὴν ἀδυνατότητα τῆς γνώσεως τοῦ ὑποκειμένου καὶ ὡς πρὸς τὸ ἐγὼ ὡς αἰτίαν τοῦ προβλήματος τῆς κριτικῆς ψυχολογίας. Ἐν τούτοις προδίδεται ἡ φαινομενολογικὴ μεταποίησις τῆς ἐννοιολογικῆς ἐννοίας τοῦ ἐγὼ εἰς δύο τινά. Πρῶτον ὑφίσταται ἡ «χαρακτηριστικὴ ἀναφορὰ τοῦ ἐγὼ» μόνον διὰ τὰς συνειδητῶς ἐκτελουμένας ψυχικὰς ἐνεργείας· μόνον αὗται «προέρχονται ἀπὸ τὸ καθαρὸν ἐγὼ», μόνον εἰς αὐτὰς ζῆ τὸ καθαρὸν ἐγὼ· τὸ ὑψιστον τὸ ὁποῖον θὰ ἠδυνάμεθα νὰ εἰπώμεν συνεπῶς περὶ αὐτῶν εἶναι, ὅτι ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὸ καθαρὸν ἐγὼ. Αἱ λοιπαὶ ψυχικαὶ ἐνεργεῖαι (π. χ. τὰ δεδομένα τῶν αἰσθησέων) δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ, οὕτως εἰπεῖν, τὸ σκοτεινὸν βάθος, τὸ ὁποῖον εἶναι δυνατόν νὰ φωτισθῆ διὰ τῶν ἐκ τοῦ καθαροῦ ἐγὼ ἐκπορευομένων ἐνεργειῶν. Ὑπάρχουν λοιπόν, κατὰ τὸν Husserl, ψυχικαὶ ἐνεργεῖαι ἐστερημέναι τῆς μορφῆς τοῦ ἐγὼ, μετὰ τῶν ὁποίων τὸ καθαρὸν ἐγὼ οὐδεμίαν ἐνεργὸν σχέσιν ἔχει. Τοῦτο εἶναι ἡ μία συνέπεια τοῦ γεγονότος ὅτι ἐτέθησαν ὡς ἀφειτηρία τὰ ἀμέσως τάχα, καὶ χωρὶς καμμίαν ἐννοιολογικὴν ἀφαίρεσιν, εὐρεθέντα περιεχόμενα τῆς συνειδήσεως καὶ, ὅτι ἐκ τῶν ὑστέρων ἐτέθη καὶ ἡ ἐννοία τοῦ καθαροῦ ἐγὼ,

μεθ' οὗ μερικὰ ἀπὸ τὰ περιεχόμενα εὐρίσκονται εἰς τινὰ ὁρισμένην σχέσιν.

Τὸ δεύτερον φαινομενολογικὸν χαρακτηριστικὸν τῆς θεωρίας περὶ τοῦ καθαρῦ ἐγὼ συνίσταται εἰς τὸ γεγονός, ὅτι, κατὰ τὸν Husserl, «διὰ κάθε ρεῦμα ψυχικῆς ἐνεργείας» ὑπάρχει καὶ ἓν «κατ' οὐσίαν διάφορον» καθαρὸν ἐγὼ. Πῶς εἶναι δυνατὸν ἓνα ἐγὼ καθαρὸν, ἐλεύθερον ἀπὸ συστατικὰ στοιχεῖα, συνεπῶς ἀνίκανον νὰ προσλάβῃ διακριτικὰ χαρακτηριστικὰ, νὰ ἐννοηθῇ ὡς πολλαπλασιαζόμενον, ὥστε ἰέλως νὰ μετατρέπεται εἰς πολλὰ καὶ κατ' οὐσίαν ἀπ' ἀλλήλων διάφορα «ἐγὼ»; Τοῦτο εἶναι σχεδὸν ἀδύνατον νὰ καταστήσῃ τις δι' ἐννοιῶν (ἤτοι ἐξ αὐτοῦ τοῦ καθαρῦ ἐγὼ ἀφορμώμενος) καταληπτόν. Τοιαῦται περίεργοι συνέπειαι προκύπτουν ἀπλῶς ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι τὸ καθαρὸν ἐγὼ δὲν ὑποτίθεται ἐν τῇ φαινομενολογίᾳ ἐκ τῶν προτέρων ὡς οὐσιαστικὴ ἀρχὴ καὶ δὲν ἀναγνωρίζεται ὑπ' αὐτῆς ὡς ἔχουσα γενικὸν κῦρος. Διὰ τοῦτο τὸ καθαρὸν ἐγὼ τῆς φαινομενολογίας ἀπομένει ὡς περίεργον διφυῆς κατασκευάσμα μεταξὺ συνειδητῆς καὶ ἀσυνειδήτου (ὑπερβατικῆς) βάσεως τοῦ συνειδέναί γενικῶς (1).

Διὰ νὰ δυνηθῶμεν κατόπιν νὰ ἐξαγάγωμεν τὰς παιδαγωγικὰς συνεπειὰς πρέπει νὰ ρίψωμεν ἀκόμη μίαν φορὰν ἓνα βλέμμα εἰς τὴν θεωρίαν τοῦ Natorp. Καὶ αὐτὸς προσπαθεῖ νὰ ἀποβάλλῃ ἀπὸ τὴν ἔννοιαν τοῦ ἐγὼ, ὅσον εἶναι τοῦτο δυνατὸν, τὸ ἀφηρημένον, τὸ ὁποῖον χαρακτηρίζει τὰς θεμελιώδεις φιλοσοφικὰς ἀρχάς.

Δὲν δικαιούμεθα βεβαίως νὰ εἴπωμεν, ὅτι ὁ Natorp συνυφαίνει τὴν ἔννοιαν τοῦ ἐγὼ, ὡς ἀντικειμένου ψυχικῆς ἐνεργείας, μὲ τὴν ἔννοιαν τοῦ ἐγὼ ὡς τοῦ ἐννοιολογικοῦ ὑποκειμένου, ἐπιχειρεῖ ὅμως νὰ φέρῃ τὴν ἐννοιολογικὴν καὶ φιλοσοφικὴν ἀρχὴν τοῦ ἐγὼ εἰς ὅσον εἶναι δυνατὸν στενωτέραν σχέσιν πρὸς τὴν ἀρχικὴν ψυχικὴν ἐνέργειαν. Ὅριστικώτερον διατυπώνοντες τὸ πρᾶγμα λέγομεν, ὅτι ὁ Natorp τείνει

1) Ἡ θεωρία τοῦ Husserl περὶ τοῦ καθαρῦ ἐγὼ ἀναπτύσσεται διεξοδικῶς εἰς τὸν δεύτερον τόμον τοῦ ἔργου του «Ideen zu einer reinen Phänomenologie». Ἐπὶ τοῦ παρόντος περιοριζόμεθα κυρίως εἰς τὰς § 57 καὶ § 80 τοῦ I τόμου τοῦ ἔργου τούτου καὶ εἰς τὰς ἀνωτέρω μνημονευθείσας σημειώσεις εἰς τὴν 2 ἔκδ. τοῦ ἔργου τοῦ Husserl «Logische Untersuchungen».

νά συνταυτίσει τὸ καθαρὸν ὑποκείμενον μὲ τὴν καθαρὰν ἐνέργειαν. Εἰς τὴν παρατήρησιν ἦν διετύπωσεν ὁ Husserl (κατὰ τὸ 1901), ὅτι δὲν γνωρίζομεν τίποτε περὶ τοῦ ἐγώ, οὔτε δυνάμεθα νὰ καθορίσωμεν τὴν ὑπαρξίν του καὶ νὰ ὁμιλήσωμεν οὐσιαστικῶς περὶ αὐτοῦ, εἰάν δὲν τὸ μεταβάλωμεν εἰς ἀντικείμενον εἰς τὴν ἀντίρρησιν λοιπὸν αὐτὴν, ὅτι ἡ ἔννοια ἐνὸς μὴ ἀντικειμενικοποιημένου ἐγώ εἶναι, αὐτὴ καθ' ἑαυτὴν, ἀνόητος, ἀπαντᾷ ὁ Natorp κατὰ λίαν ἐκπληκτικὸν τρόπον. Δὲν λέγει ὅτι τὸ νὰ προσθέσωμεν κατὰ τὴν σκέψιν μας καὶ μίαν προϋπόθεσιν διὰ πᾶν ὅ,τι εἶναι δυνατὸν νὰ γίνῃ ἀντικείμενον σημαίνει κάτι ἐντελῶς διάφορον ἀπὸ τὸ νὰ σκεφθῶμεν ἐν οἷονδὴποτε ἄλλο ἀντικείμενον καὶ, ὅτι ἡ σχέσις τῆς ὑποτιθεμένης ἀρχῆς, τῆς δυνατοποιουμένης τὰ ἀντικείμενα γενικῶς, εἶναι ἐντελῶς διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν σχέσιν εἰς τὴν ὁποίαν θέτει τὰ ἀντικείμενα ἡ γνῶσις τὴν ὁποίαν ἔχομεν περὶ αὐτῶν Ἐπὶ τὸ Natorp, διὰ νὰ δικαιολογήσῃ τὸ φαινομενικὸν παράδοξον τῆς θεωρίας του περὶ τοῦ ἐγώ, ἀναφέρει ἁπλῶς τὸ ἀσύμπτωτον μεταξὺ ἐννοίας καὶ ζωῆς γενικῶς. Ἀφοῦ δὲ καθορίσει τὸ ἀδύνατον τῆς ἀντικειμενικοποιήσεως, τόσον τοῦ ἐγώ, ὅσον καὶ τῆς συνειδητότητος, προχωρεῖ καὶ λέγει «δι' ὅλων ὅμως αὐτῶν ἐπικυρώνομεν τὴν ἀπόλυτον ἀρχικότητα τοῦ συνειδέναι. Τὸ συνειδέναι εἶναι ἀρχικώτερον ἀπὸ κάθε ἔννοιαν. Συνεπῶς εἶναι ἀνάποδον τὸ νὰ ζητοῦμεν ἐξ ἀρχῆς καὶ περὶ αὐτοῦ μίαν ὁρισμένην ἔννοιαν. Ἀπὸ τὴν ἐσχάτην ἀκριβῶς ἀμεσότητα καὶ ἀρχικότητα τοῦ συνειδέναι ἀπομακρυνόμεθα, ὅταν ζητοῦμεν νὰ τὸ ὑπογάγωμεν ὑπὸ μίαν ἔννοιαν. Ὅσακις ἐπιχειροῦμεν νὰ πράξωμεν τοῦτο - εὐρισκόμεθα πάντοτε εἰς τὸ ἀνταποκρινόμενον πρὸς τὸ συνειδέναι, εἰς τὸ ἀντικείμενον τοῦ συνειδέναι. Νομίζει κανεὶς ὅτι ἔχει ἀπέναντί του τὸν ἑαυτόν του, ἰὸ καθαρὸν ἐγώ' τοῦτο ὅμως εἶναι, ὅταν ἐννοηθῇ ἀκριβῶς, ἀντιφατικόν. Ὡς ἀπέναντι τοῦ ἐγώ κείμενον θὰ ἦτο ἀκριβῶς ἀντικείμενον Ὁλόκληρος ὅμως ἡ φύσις τοῦ ἐγώ συνίσταται τουναντίον εἰς τὴν διαφορὰν ἀπὸ κάθε ἀντικείμενον, εἰς τὸ γεγονὸς, ὅτι ὄντως εἶναι ἀντικείμενον πρὸς αὐτό. (1)

Τὸ καθαρὸν ἐγώ, τὸ ὁποῖον ὑπὸ τοῦ Natorp ἐχαρακτηρίσθη.

(1) Natorp, Allgemeine Psychologie... 1912, σελ. 32.

κυρίως μόνον ὡς κέντρον ἀναφορᾶς πάντων τῶν περιεχομένων τῆς συνειδήσεως, χαρακτηρίζεται τέλος ὡς «ἄμεσον, καὶ κατ' ἔξοχὴν συγκεκριμένον». Ἡ ἰδεώδης ἐκείνη, καὶ ὡς νόμος ὑφισταμένη, ἐνότης τοῦ συνειδότητος, εἶναι κατ' ἔξοχὴν ἀφηρημένη, ἐνῶ τὸ συνειδέναί εἶναι κατ' ἔξοχὴν συγκεκριμένον. Ἰσως ὁμως συμβαίνει καὶ ἐδῶ ὅ,τι καὶ ἀλλαχοῦ, νὰ συμπίπτουν δηλαδὴ πλήρως τὰ ἀντίθετα. Συμπίπτουν δὲ εἰς τὸ σημεῖον τῆς συνεχείας. Ὁ νόμος σημαίνει ἀκριβῶς τὸ κατ' ἔξοχὴν συγκεκριμένον, ἂν καὶ αὐτὸ ἐκφράζεται δι' ἐκείνου κατ' ἀφηρημένον τρόπον. Σημαίνει τὸ συγκεκριμένον, τουτέστι ἀξιοῖ τὴν γενεαὶν τοῦ συγκεκριμένου. Ἀφηρημένος εἶναι ὁ νόμος μόνον, ἐφ' ὅσον παραμένει ὡς ἀξίωσις, ὅχι ὁμως καὶ μετὰ τὴν ἐκπλήρωσιν τοῦ νοήματος τῆς ἀξιώσεως. «Τὸ συνειδέναί, αὐτὸ καθ' ἑαυτὸ, ἐμπεριέχει εἰς τὴν ἀρχικὴν αὐτοῦ συνέχειαν» τὴν πραγματικὴν ταυτότητα τοῦ ἐγὼ καὶ δὴ ὡς ἀπόλυτον *faktum*, μᾶλλον ὡς *fieri*, μάλιστα δὲ ὡς *facere*, ὡς ἀπόλυτον ἐνέργειαν, *πραῖξιν*, «*se faire* ὡς λέγει ὁ Bergson». Ἡ μνημόνευσις αὐτῆ τῆς *durée réelle* καὶ τῆς *évolution créatrice*, ἢ χρησιμοποίησις τοῦ ὄρου «*πραῖξις*», κυρίως αἰπεραιτέρω συνέπειαι τὰς ὁποίας ἐξάγει ὁ Natoirp ἐκ τῶν ἀναφερθέντων χωρίων—ὅλα αὐτὰ γεννοῦν ὑποψίας περὶ τοῦ, ὅτι ὁ Natoirp ἐν τέλει ἤθελε νὰ ἐπιτύχη, ἢ νὰ προπαρασκευάσῃ, τὴν συνταύτισιν τοῦ ἐννοιολογικοῦ καὶ τοῦ ψυχολογικοῦ ἐγὼ. Βεβαίως ζητεῖ νὰ διασώσῃ τὴν ἐννοιολογικότητα διὰ τῆς δηλώσεως, ὅτι ἡ ταυτότης τοῦ ἐγὼ «δὲν ἐξαντλεῖται εἰς τὴν περιορισμένην σχέσιν τοῦ περιεχομένου, ἀλλὰ ὑπερβάλλει κάθε τοιοῦτον περιορισμὸν, τουλάχιστον ὡς πρὸς τὴν δυνατότητα, ἥτοι δὲν τίθεται διὰ τοῦ περιορισμοῦ αὐτοῦ, ἀλλὰ ὑφίσταται πρὸ αὐτοῦ καὶ παραμένει ἀπεριόριστος». Οὕτω πως δικαιολογεῖται πλήρως ἡ «ὑπόθεσις» τοῦ ἐννοιολογικοῦ ἐγὼ. Καμμία κατάστασις συνειδήσεως, κανένα εἰδικὸν φαινόμενον καὶ κανένα σύνολον φαινομένων δὲν δύναται νὰ πληρώσῃ συνάμα ἢ νὰ ἐξαντλήσῃ τὴν ἐνότητα τῆς συνειδήσεως. Διὰ τοῦτο χαρακτηρίζει ὁ Natoirp τὸ ἐννοιολογικὸν ἐγὼ καὶ ὡς ἰδέαν· αὐτὴν δέον νὰ ὑποθέσωμεν ὅχι τόσον ὡς ἔννοιαν (ἂν καὶ δὲν δυνάμεθα ν' ἀποφύγωμεν τὸν σχηματισμὸν μιᾶς ἔννοιᾶς περὶ τοῦ ἐγὼ), ἀλλὰ ὡς πρωταρχικὸν συνειδέναί, ὡς τὸ πρῶτον καὶ κύριον συνειδέναί. Ἀκριβῶς τὸ μὴ ἐμφανιζόμενον, τὸ μὴ δυνάμενον νὰ γίνῃ ἀντικείμενον συνειδήσεως, αὐτὸ εἶναι «ἡ πλήρης καὶ συγκεκρι-

μένη ἔκφρασις τοῦ ἐμφανίζεσθαι, τοῦ φαίνεσθαι, τοῦ συνειδέναι κατὰ τὴν ἀμεσότητα καὶ ἀρχικότητα αὐτοῦ.» (1)

Κατὰ βάθος λοιπὸν ὁ Natorp ὁμολογεῖ τουλάχιστον ὅτι, διὰ νὰ «κατανοήσωμεν τὸν σύνδεσμον τοῦ συνειδέναι, ἔχομεν ἀκριβῶς ἀνάγκην ἀπὸ μίαν ἄλλην» «ἐννοιαν», παρὰ τὰς εἰκονικὰς καὶ κατ' οὐσίαν ἐννοιολογικῶς ἀπροσδιορίστους ἐκφράσεις, ὡς εἶναι αἱ ἐκφράσεις περὶ «πανισχύρου ρεύματος τοῦ γίγνεσθαι», περὶ τῆς «ἀρχικῆς συνεχείας» καὶ «τῆς ἐλευθέρου δυναμικῆς». Ἐκ τῆς ἐννοιολογικῶς προσδιορισμένης αὐτῆς ἀρχῆς τοῦ ἐγὼ ἀφορμώμενος ὁ Natorp, ζητεῖ κατόπιν νὰ εὑρῇ τρόπον μεταβάσεως εἰς τὸ ρεῦμα τοῦ συνειδέναι τοῦ Husserl καὶ εἰς τὸ élan vital τοῦ Bergson, ἀκριβῶς ὅπως ὁ Husserl, κατ' ἀντίθετον τρόπον, ζητεῖ νὰ θέσῃ ἓνα ἐννοιολογικὸν ἐγὼ, ἀφορμώμενος ἀπὸ τὸ ρεῦμα τοῦ συνειδέναι. Δὲν νομίζω δὲ, ὅτι κατόρθωσεν ὁ Natorp νὰ καταστήσῃ, διὰ τῶν μνημονευθέντων χωρίων, καταληπτὴν τὴν σχεδιασθεῖσαν γεφύρωσιν. Ἀκριβῶς δὲ εἶεκα τούτου δὲν τολμῶ νὰ κατηγορήσω αὐτὸν, ἅτι συνέχυσεν τὸ ἐννοιολογικὸν μὲ τὸ ψυχολογικὸν ἐγὼ. Βεβαίως φέρει τὸ ἓνα πλησίον τοῦ ἄλλου, ἀλλὰ τῷ ὄντι παραμένουν ἀμφοτέρωτα εἰς τὸν ἀρχικὸν αὐτῶν χωρισμόν· διότι ἡ ἀναφορὰ τὴν ὁποῖαν κάμνει ὁ Natorp εἰς μίαν ἐννοιολογικῶς ἀσύλληπτον ὑπέρβασιν τοῦ συνειδέναι δὲν εἶναι ἀπόδειξις διὰ τὴν σύμπτωσιν τῶν εἰς αὐτὴν ἀναφερομένων ἐννοιῶν καὶ παραστάσεων. Ὁλόκληρον τὸ ἐγχείρημα τῆς «*ψυχολογίας κατὰ κριτικὴν μέθοδον*» πάσχει ἀπὸ τὴν διπλῆν ὄψιν τῆς θεωρίας περὶ τοῦ ἐγὼ· πάσχει δὲ κατ' ἀνάγκην ἀπ' αὐτὴν, διότι τὸ ἐννοιολογικὸν ἐγὼ, κατὰ βάθος, δὲν εἶναι ἓνα ψυχολογικὸν faktum, ἀλλὰ μία γνωσεολογικὴ ἀρχή. Πουθενὰ ὅμως ἄλλοῦ δὲν φαίνεται τόσον σαφῶς ἡ διπλῆ αὐτῆ ὄψις εἰς τὸν Natorp, ὅσον εἰς τὸν μνημονευθέν χωρίον. Κατὰ βάθος ὁ Natorp ἔχει δύο ἐννοίας περὶ τοῦ ἐγὼ· ὁ πατὴρ τῆς μιᾶς εἶναι ὁ Kant, ὁ τῆς ἄλλης εἶναι ὁ Bergson ἢ (ἂν θελήσωμεν νὰ ἐπιστρέψωμεν εἰς τὴν πρώτην ἀρχαιότητα) ὁ Ἡράκλειτος. Τὸ γεγονὸς, ὅτι αἱ δύο ἐννοιαὶ δὲν χωρίζονται ἐντελῶς ἀυστηρῶς εἶναι, ἀπὸ τὴν ἀποψιν τοῦ ἀκριβοῦς σχηματισμοῦ φιλοσοφικῶν ἐννοιῶν, ἀσφαλῶς μία ἔλλειψις· ἀλλὰ

1) Natorp, Allgemeine Psychologie... 1912 σελ. 38)39.

ἀκριβῶς διὰ τῆς ἀσαφείας αὐτῆς σχετίζονται αἱ δύο ἔννοιαι περὶ τοῦ ἐγὼ τόσο στενῶς πρὸς ἀλλήλας· τοῦτο δὲ ἔχει διὰ τὴν φιλοσοφίαν τῆς παιδαγωγικῆς σπουδαιοτάτην σημασίαν. Ἡ «ψυχολογία» καὶ «ἡ κοινωνικὴ παιδαγωγικὴ» τοῦ Natorp εἶναι δυνατόν νὰ χρησιμεύσουν ὡς παράδειγμα διὰ τὸ γεγονὸς, ὅτι μία φιλοσοφικὴ θεωρία τῆς παιδαγωγικῆς τότε μόνον ὁδηγεῖ εἰς γόνιμα καὶ εἰς βαθέως διικνούμενα ἀποτελέσματα, ὅταν ἀκριβῶς γνωρίζει περισσοτέρας ἐγνόας τοῦ ἐγὼ. Εἰς ἐπαρκῆ ὅμως σαφήνειαν τότε μόνον θὰ καταλήξῃ ὅταν αἱ ἔννοιαι αὗται τοῦ ἐγὼ χωρισθοῦν κατ' ἀρχὴν ἀπ' ἀλλήλων ἀκριβέστατα καὶ κατόπιν μόνον ἀναφεροῦν πρὸς ἀλλήλας κατὰ σαφῆ καὶ ἀναμφισβήτητον τρόπον.

Ὡς πρὸς αὐτὸ δὲν εὐρίσκω εἰς τὴν σύγχρονον γερμανικὴν φιλοσοφίαν τῆς παιδαγωγικῆς κανένα παράδειγμα, ἀσφαλῶς ὅμως εἰς τὴν γερμανικὴν ἰδεοκρατίαν (κυρίως εἰς τὸν Fichte, τὸν ὁποῖον ὁ Natorp, παρὰ τὰς ὁμοιότητας εἰς τὴν ὀρολογία, καὶ μάλιστα παρὰ τὴν κοσμοθεωρητικὴν ὁμοφωνίαν, ἐν τούτοις εἰς οὐσιώδη σημεῖα παραγνωρίζει).

Πρὶν ἐπιχειρήσωμεν νὰ ἐπιτύχωμεν τὴν διασάφησιν τῆς καταστάσεως εἰς ἣν εὐρίσκεται τὸ πρόβλημα τῆς φιλοσοφίας τῆς παιδαγωγικῆς, πρέπει νὰ ἀναφέρωμεν ἀκόμη ἓνα φιλόσοφον, ὁ ὁποῖος ἀνέπτυξε τὴν καὶ διὰ τὴν φιλοσοφικὴν παιδαγωγικὴν ἀπαραίτητον ἔννοιαν τοῦ ἐννοιολογικοῦ ὑποκειμένου καὶ δὴ μὲ ἀνυπερέβλητον σαφήνειαν. Ὁ Heinrich Rickert προβαίνει ἐν τῷ ἔργῳ αὐτοῦ περὶ «τοῦ ἀντικειμένου τῆς γνώσεως» ἐκ τῶν προτέρων εἰς τὸν θεμελιώδη χωρισμὸν τοῦ γνωσεολογικοῦ ἀπὸ τοῦ ψυχολογικοῦ τρόπου τοῦ θέτειν τὸ πρόβλημα. Δὲν ἀφορμᾶται (ὅπως ὁ Natorp) ἀπὸ ἓνα γεγονὸς τῆς συνειδήσεως, ἀλλ' ἀπὸ τὴν ἔννοιαν τῆς γνώσεως· δὲν θέλει (ὅπως ὁ Husserl) νὰ περιγράψῃ τὰ φαινόμενα τοῦ συδέσμου τοῦ συνειδέσθαι, ἀλλὰ ἐξετάζει τὴν ἰσχὺν τῆς γνώσεως, ὄχι ὡς πρὸς τὴν ὑπόστασιν, ἢ ὡς πρὸς τὴν γένεσιν αὐτῆς, ἀλλὰ ὡς πρὸς τὴν ἀλήθειαν αὐτῆς. Ὡς πρὸς αὐτὸ εἶναι ὁ Rickert γνήσιος κληρονόμος τοῦ Kant, ὁ ὁποῖος προτάσσει τὴν quaestio juris, ὡς τὸ κυρίως ἐννοιολογικὸν φιλοσοφικὸν πρόβλημα, πάσης quaestio facti.(1) Ἦδη ἡ πρώτη ἔκδοσις τοῦ μνη-

1) Τὸ δὲ γεγονὸς, ὅτι αὐτὴ ἡ quaestio juris ἐπεκτείνεται κατόπιν ἐν

μονευθέντος ἔργου, τὸ ὁποῖον κατ' ἀρχάς δὲν ἦτο ἐντελῶς ἐλεύθερον ἀπὸ στοιχεῖα τὰ ὁποῖα θὰ ἠδύνατό τις νὰ παρερμηνεύσῃ ψυχολογικῶς, ἤρχιζε μὲ τὰς ἐξῆς χαρακτηριστικὰς λέξεις· «εἰς τὴν ἔννοιαν τοῦ γινώσκειν ἀνήκει, ἐκτὸς ἐνὸς ὑποκειμένου τὸ ὁποῖον γινώσκει, καὶ ἓνα ἀντικείμενον τὸ ὁποῖον γινώσκεται. Ὑπὸ ἀντικείμενον ἐννοοῦμεν ἐκεῖνο πρὸς τὸ ὁποῖον κατευθύνεται τὸ γινώσκειν, ὅταν εἶναι ἀληθές, ἢ ἀντικειμενικόν». Εἰς δὲ τὰς μεταγενεστέρας ἐκδόσεις ὁρίζει ὁ Rickert ἀκριβέστερον τὰς λέξεις αὐτὰς διὰ τῆς περαιτέρω προσθήκης. «Τὸ ἐρώτημά μας εἶναι· ποῖον εἶναι τὸ ἀπὸ τὸ ὑποκείμενον ἀνεξάρτητον ἀντικείμενον ὡς κριτήριον τῆς γνώσεως ἢ διὰ τίνος ὄντος προσλαμβάνει τὸ γινώσκειν ἀντικειμενικότητα. (1).

Διὰ νὰ δυνηθῇ νὰ ἀπαντήσῃ ὁ Rickert εἰς τὸ ἐρώτημα τοῦτο ἀναπτύσσει πρωτίστως τὴν ἔννοιαν τοῦ γνωσεολογικοῦ ὑποκειμένου. Διὰ νὰ ὑπάρξῃ διὰ τὸ ὑποκείμενον αὐτὸ κριτήριον ἀντικειμενικότητος τῆς γνώσεως, δὲν πρέπει τὸ ὑποκείμενον αὐτὸ νὰ εἶναι βεβαίως ἀντικείμενον, δὲν πρέπει νὰ εἶναι δυνατόν νὰ ἀντικειμενικοποιεῖται. Ἐνεκα τούτου πρέπει νὰ ἀπομακρυνθῇ ἀπὸ τὴν γνωσεολογίαν, τόσον ἡ ἔννοια τοῦ ψυχο-φυσικοῦ, ὅσον καὶ ἐκείνη τοῦ καθαρῶς ψυχικοῦ ἐγώ, διότι ὑπάρχει ἓνα ἐμπειρικὸν συνειδὸς καὶ τοῦ σώματός μου καὶ τῆς ψυχικῆς μου ζωῆς. Δι' αὐτοῦ ὅμως ἀπορρίπτονται ὅλα τὰ πραγματικὰ ὑποκείμενα. Πᾶν ὅ,τι ἦτο δυνατόν νὰ ἀποτελέσῃ τὴν ἰδιοτυπίαν ἐνὸς πραγματικοῦ ἀτόμου ἐξαφανίζεται ὡσαύτως, Ἐπομένει μόνον ἓνα μὴ πραγματικὸν «συνειδὸς, τὸ κατ' ἐξοχὴν συνειδὸς», μία ἐννοιολογικὴ ἀρχὴ τῆς συνειδητότητος, διὰ τῆς ἧς κατανοεῖται κάθε συνειδὸς ὡς συνειδὸς, καὶ κάθε συνειδητὸν ὡς τοιοῦτο.

Εἰς τὸ γνωσεολογικὸν αὐτὸ συνειδὸς ἐνυπάρχει λοιπὸν (ἀκρι-

τῷ συστήματι τοῦ Rickert εἰς τὸ πρόβλημα τῆς ἰσχύος γενικῶς, δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ τονίσωμεν ἐπὶ τοῦ προκειμένου (πρὸβλ. τὴν μικρὴν μου συγγραφὴν, Heinrich Rickert und seine Stellung innerhalb der deutschen Philosophie der Gegenwart, 1927).

1) Heinrich Rickert, der Gegenstand der Erkenntnis, Einführung in die Transzendentalphilosophie. 1 ἔκδ. 1892, 6 ἐπηυξημένη ἔκδ. 1928.

βῶς ἐπειδὴ τοῦτο εἶναι τῷ ὄντι ἐννοιολογικὸν καὶ διὰ τοῦτο γενικοῦ κύρους καὶ γενικῆς περιληπτικότητος) πᾶν περιεχόμενον παραστάσεως· πᾶν ὅ,τι προσπίπτει εἰς τὴν συνείδησίν μας κατὰ τρόπον ὥστε νὰ δυνάμεθα νὰ τὸ κατατάξωμεν, ἀντικειμενικοποιῦντες αὐτό, εἰς τὸν πραγματικὸν κόσμον, γενικῶς πάντα ὅσα Husserl χαρακτηρίζει ὡς πραγματικὰ στοιχεῖα καὶ συστατικὰ τοῦ συνδέσμου τοῦ συνειδέναί· ἐξαρτῶνται ὅπωςδήποτε ἀπὸ τὸ γνωσεολογικὸν αὐτὸ ἐγώ, ἢ δυνάμεθα νὰ τὰ ἐξαρθήσωμεν ἀπ' αὐτό. Εἰς τὸ σύνολον λοιπὸν τῶν στοιχείων καὶ τῶν συστατικῶν τῆς συνειδήσεως δὲν εἶναι δυνατόν νὰ εὑρεθῇ τὸ ζητούμενον κριτήριον τοῦ γινώσκειν. Ἡ ἀποψις τῆς ἐνυπαρξίας (Immanenz) εἶναι ἀδύνατος διὰ τὴν γνωσεολογίαν. Ἐχομεν ἀνάγκην ἀπὸ κάτι μεθυπάρχον. Τὸ μεθυπάρχον ὅμως αὐτὸ δὲν εἶναι δυνατόν νὰ εἶναι κάτι πραγματικόν, ἐπειδὴ αὐτὸ ἀκριβῶς πρέπει νὰ ἐξηγῇ καὶ νὰ δικαιολογῇ κάθε θέσιν τῆς πραγματικότητος. Δὲν εἶναι μία μεθυπάρχουσα πραγματικότης, ἀλλὰ ἓνα ὑπὲρ τὴν πραγματικότητα ἰσχυρὸν δέον. Οὕτω πὼς θεμελιώνει τέλος ὁ Rickert τὴν ἀλήθειαν τῆς γνώσεως διὰ τῆς σχέσεως δύο ὑπεράνω τῆς πραγματικότητος ἰσχυόντων παραγόντων, ἑνὸς νοητοῦ ὑποκειμένου καὶ ἑνὸς νοητοῦ ἀντικειμένου, ἑνὸς συνειδότος καθ' ὅλου καὶ ἑνὸς ἰσχύοντος κονότος, ἢ δέοντος. Ἡ ἐγκατάλειψις αὐτῆ τῆς πραγματικότητος εἶναι ἀναγκαία, ἂν πρέπει τῷ ὄντι νὰ ἀσφαλίσθῃ, ὄχι τὸ ἐμπειρικὸν γεγονός, ἀλλὰ ἡ ἀλήθεια, ἡ ἀντικειμενικὴ ἰσχύς τῆς γνώσεως· διότι μόνον ἐπὶ τῇ βάσει μιᾶς τοιαύτης ἐξασφαλίσεως εἶναι δυνατόν νὰ ὑπάρξουν καθορισμοὶ γεγονότων καὶ γνώσεως τῆς πραγματικότητος. Θὰ ἦτο δὲ τελεία ἀνατροπὴ τῶν πραγμάτων, ἂν ἤρχιζε κανεὶς εἰς τὴν γνωσεολογίαν ἀπὸ ἓνα πραγματικόν, ἢ ἐμπειρικὸν γεγονός τοῦ συνειδέναί. Τὸ γνωσεολογικὸν ὑποκείμενον δὲν ἔχει καθορισθῆναι πλήρως ἂν τὸ ἐκβλάβῃ τις ὡς πραγματικὸν ἐγώ, ἢ ὡς δεδομένον στοιχεῖον εἰς τὰς πραγματικὰς ἐνεργείας τῆς συνειδήσεως, ἢ τέλος καὶ ὡς αὐτὴν ταύτην τὴν ἐνέργειαν τοῦ συνειδέναί.

Τὴν συνέπειαν αὐτὴν εἰς τὴν ὁποίαν ὀδηγεῖ ἡ γνωσεολογία τοῦ Rickert δυσκόλως εἶναι δυνατόν νὰ τὴν ὑποφέρουν ὅλοι οἱ σύγχρονοι «φιλόσοφοι τῆς ζωῆς» καὶ οἱ μεταφυσικοὶ, οἱ ὁποῖοι θέλουν νὰ ἐννοήσουν τὸ πραγματικὸν καὶ αὐτὸ τὸ συναισθανόμενον καὶ συγκινούμενον ἐγώ εἰς τὴν συγκεκριμένην αὐτοῦ ἐνέργειαν.

Ἔνεκα τοῦ γεγονότος αὐτοῦ δὲν ἔλειψαν βεβαίως καὶ αἱ ἐπιθέσεις κατὰ τοῦ Rickert καὶ δὴ ἀπὸ διαφόρους πλευράς. Ὁ Dilthey ὀνομάζει κάθε ἐννοιολογικὴν ἀρχὴν τοῦ ἐγὼ ἀφρημένην καὶ ἐστερημένην ζωῆς, οἱ φαινομενολόγοι καταπολεμοῦν αὐτὴν ὡς κατεσκευασμένην, οἱ μεταφυσικοὶ παραπονοῦνται διότι δὲν εὐρίσκουν εἰς αὐτὴν μίαν σχέσιν πρὸς τὰ, κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον, φοβερὰ καὶ ἀναποκαλύπτα μυστήρια τῆς ὑπάρξεώς μας. Καὶ γνωσεολόγοι ἀκόμη, ὡς ὁ Nicolai Hartmann, ἰσχυρίζονται, ὅτι ἀπὸ ἓνα μὴ ὑπάρχον ὑποκείμενον καὶ ἀπὸ ἓνα μὴ ὑπάρχον ἀντικείμενον εἶναι ἀδύνατον νὰ καταστήσῃ τις καταληπτὴν τὴν γνῶσιν τῆς πραγματικότητος, κυρίως δὲ τὴν πραγματικὴν ἐνέργειαν τῆς γνώσεως. Ἐγὼ, ὁ γνωρίζων, πρέπει πάντως νὰ ὑπάρχω, καὶ πρὶν ἀκόμη ἐκτελέσω μίαν γνῶσιν τῆς πραγματικότητος, ἢ καὶ πρὶν ἀκόμη θέσω κάτι ὡς πραγματικόν. Τὴν θέσιν τῆς ἐννοιολογίας (Transzendentalphilosophie) πρέπει κατὰ τὸν Hartmann νὰ καταλάβῃ ἡ ὄντολογία, τὴν θέσιν τῆς κριτικῆς τῆς γνώσεως ἢ μεταφυσικῆ τῆς γνώσεως. Τὸ ἐγὼ καὶ τὸ ἀντικείμενον πρέπει ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει νὰ ἐννοηθοῦν ὡς πραγματικὰ, ὑπάρχοντα ὄντα, αἱ δὲ δυσχέρεια αἱ γινόμεναι ὡς πρὸς τὴν σχέσιν αὐτῶν αἴρονται διὰ τοῦ γεγονότος, ὅτι ὡς βᾶσις τοῦ ἐγὼ προϋποτίθεται μία ὑπερ-υποκειμενικὴ, τοῦ δὲ ἀντικειμένου μία ὑπερ-αντικειμενικὴ πραγματικότης. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ἡ σχέσις μεταξὺ ὑποκειμένου καὶ ἀντικειμένου ἐμφανίζεται ὡς σχέσις μεταξὺ ἑνὸς ὄντος καὶ ἑνὸς ἄλλου ὄντος, ὡς σχέσις ἢ ὁποία δὲν εἶναι βεβαίως δυνατὰν νὰ κατανοηθῇ καὶ νὰ γνωσθῇ πλήρως (ἔνεκα τοῦ μεταφυσικοῦ βᾶθους ἀμφοτέρων τῶν στοιχείων τῆς σχέσεως), ἀλλ' ἢ ὁποία πρέπει κατ' ἀνάγκην νὰ νοηθῇ ὡς ὑφισταμένη. Μολονότι δὲ δι' αὐτοῦ δὲν ἐξαλείφονται ὅλαι αἱ ἀπορίαι τῆς γνωσεολογίας, τίθεται τουλάχιστον ἡ ὀριστικότης καὶ ἡ πραγματικότης τοῦ γινώσκοντος ἐγὼ καὶ τῆς ἐκτελέσεως τῆς γνώσεως ἐπὶ μεταφυσικῆς τινος βάσεως (1). Ἡ μεταφυσικὴ βᾶσις τῆς ὑπάρξεως

1: Πρὸβλ. Nicolai Hartmann. Grundzüge einer Metaphysik der Erkenntnis deut. ἔκδ. 1925. Αἱ λίαν βαθεῖαι εἰδικαὶ ἔρευναι τοῦ Hartmann, κυρίως δὲ αἱ ἀφορῶσαι εἰς τὴν θεωρίαν τῶν κατηγοριῶν, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἀποτελέσουν ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἀντικειμένου προσοχῆς. Ἐπὶ τοῦ παρόντος ἐνδιαφέρει ἡμᾶς μόνον τὸ γεγονός, ὅτι ὁ Hartmann

τοῦ ἐγὼ ἐξηγεῖ τὴν βαθέως εἰς τὸ ἄλογον στοιχεῖον ἐρριζωμένην καὶ οὐδέποτε πλήρως λογικοποιουμένην, καὶ ἐξ αὐτοῦ δῆθεν οὐδέποτε κατὰ καθαρῶς γνωσεολογικὸν τρόπον καταληπτὴν ὑπόστασιν.

Ἐκ πρώτης ὄψεως φαίνεται, ὅτι ἡ καθαρῶς γνωσεολογικὴ ἔννοια τοῦ υποκειμένου (τὸ ὅποιον δὲν εἶναι πραγματικότης, ἀλλὰ ἐννοιολογικὴ ἀφαίρεσις, ἰδέα) εἶναι διὰ τὴν παιδαγωγικὴν πλήρως ἄγονος. Ἄγωγή εἶναι γεγονός τοῦ πραγματικοῦ κόσμου καὶ ἐκτελεῖται εἰς πραγματικὸν (καὶ ὄχι ἰδιῶδες) ἄτομον. Μία ὑπερπραγματικὴ, ἰδεώδης καὶ ὑπερατομικὴ συνείδησις δὲν εἶναι συνεπῶς δυνατόν νὰ εἶναι, εἰς τὴν κυριολεκτικὴν ἔννοιαν, οὔτε παιδαγωγικὴ, οὔτε διαπαιδαγωγήσιμος, οὔτε μορφωτικὴ, οὔτε ἐπιδεκτικὴ μορφώσεως. Ἀλλὰ ἡ ἄγωγή καὶ ἡ μόρφωσις, ὅπως καὶ πᾶν ὅ,τι ἀνήκει εἰς τὴν κοινωνικὴν ζωὴν, δὲν ἔχει μόνον πρακτικὴν, ἀλλὰ καὶ θεωρητικὴν ἄποψιν. Κάθε πρόσωπον, τὸ ὅποιον εὐρίσκεται ἀπέναντί μου καὶ εἰσέρχεται εἰς κοινωνικὴν σχέσιν μαζί μου, ἐπικαλεῖται ὄχι μόνον τὴν ἠθικότητά μου, ἀλλὰ συνάμα καὶ τὴν γνωστικότητά του. Δὲν ἀξιοῖ μόνον νὰ τὸ ἐκτιμήσω ὡς ἠθικὸν ὄν, οὔτε θέλει μόνον νὰ τὸ γνωρίσω, ἀλλὰ, ἐκτὸς αὐτοῦ, ἀξιοῖ, ὡς ἀναγνωρίζον καὶ αὐτὸ ἐμὲ, νὰ τὸ ἀναγνωρίσω καὶ ἐγώ. Χωρὶς αὐτὸν τὸν θεμελιώδη ὄρον τῆς ἀμοιβαίας σχέσεως μεταξὺ θεωρητικῶν καὶ πρακτικῶν παραγόντων πολὺ δυσκόλως θὰ ἦτο δυνατὴ ἡ φιλοσοφία τῆς παιδαγωγικῆς, ἐὰν τῷ ὄντι θέλει νὰ εἰσέλθῃ μέχρι τῶν ἐσχάτων φιλοσοφικῶν ἀρχῶν πίσεως πι-

ἐπιχειρεῖ νὰ ἀνέλθῃ ἐκ τῆς «πρώτης πράξεως τοῦ φαινομένου τῆς γνώσεως» εἰς τὸ ἐγὼ τὸ ὅποιον συνυφαίνεται πρὸς μεταφυσικὴν τινα ὑπόστασιν, ἀκριβῶς ὅπως καὶ H u s s e r l ἐπιχειρεῖ νὰ ἐξαγάγῃ τὴν ἔννοιαν τοῦ ἐννοιολογικοῦ ἐγὼ ἀπὸ τὴν πραγματικότητα τῶν ψυχικῶν ἐνεργειῶν. Ἐπὶ τοῦ προκειμένου δὲν θεωροῦμεν ἀναγκαῖον νὰ εἰσέλθωμεν εἰδικῶς εἰς τὴν ἐκτίμησιν τῆς νεωτέρας θεωρίας τῆς ὑπάρξεως, ἥτις εἶναι συνδυασμὸς τῶν μεταφυσικῶν τάσεων καὶ τῆς ψυχολογίας καὶ φαινομενολογίας. Αἱ θεμελιώδεις ἔννοιαι αἱ ἀναγκαῖαι πρὸς διαφώτισιν τῆς καταστάσεως τοῦ προβλήματος τῆς φιλοσοφίας τῆς παιδαγωγικῆς δὲν θὰ ἀπέκτων δι' αὐτοῦ μεγαλυτέραν ἀκρίβειαν.

δαγωγικῆς. Εἰς δὲ τὰς θεωρητικὰς θεμελιώδεις ἀρχὰς ἀνήκει ἀκριβῶς, ὡς δεικνύει τὸ παράδειγμα τοῦ Rickert, καὶ ἡ ἐννοιολογικὴ ἀρχὴ τῆς ὑποκειμενικότητος ἢ τοῦ καθαροῦ ἐγώ. Βεβαίως αὕτη καὶ μόνη δὲν ἀρκεῖ διὰ τὴν φιλοσοφικὴν θεμελίωσιν τῆς παιδαγωγικῆς. Καὶ ὁ Rickert χρησιμοποιεῖ διὰ τὴν φιλοσοφίαν τῆς πρακτικῆς κοινωνικῆς ζωῆς καὶ ἄλλα βοηθητικὰ, ἐννοιολογικὰ, μέσα, ἐκτὸς ἐκείνων τὰ ὁποῖα ἔχει εἰς τὴν γνωσεολογίαν του. Ἰδιαιτέρως δὲ εἶναι ἀνάγκη καὶ ἄλλων ἐννοιῶν περὶ τοῦ ἐγώ. Ἀλλὰ ἡ ἰδιοτυπία ἢ ἀπορρέουσα ἐκ τοῦ συνδέσμου αὐτῶν μὲ γνωσεολογικὰς ἀρχὰς δυνατοποιεῖ τὰς ἰδεοκρατικὰς μορφὰς τῆς φιλοσοφίας τῆς παιδαγωγικῆς καὶ τῆς μορφώσεως.

Καὶ ἡ *μεταφυσικὴ ἐννοία τῆς ὑπερβατικῆς βάσεως τῆς ὑπαρξεως* τοῦ ἐμπειρικοῦ ἐγώ κατ' οὐδένα τρόπον ἐπαρκεῖ πρὸς φιλοσοφικὴν θεμελίωσιν τῆς παιδαγωγικῆς. Καὶ ἂν ἀκόμη παραδεχθῶμεν μίαν μεταφυσικὴν ἐπαφὴν μεταξὺ παιδαγωγοῦ καὶ μαθητοῦ, πάντως ἡ παιδαγωγικὴ, ὡς θεωρία τῆς ἐμπειρικῶς ἐκτελομένης πράξεως τῆς ἀγωγῆς, ἐνδιαφέρεται διὰ τὸν τρόπον καθ' ὃν ἡ μεταφυσικὴ αὕτη ἐπαφὴ καθίσταται ὄρατή, καὶ πῶς εἶναι δι' ἐμπειρικῶν μέσων πιθανὸν νὰ ἐπιτευχθῇ ἢ καὶ νὰ διατηρηθῇ. Διὰ νὰ ἐξηγήσῃ δὲ τοῦτο ἔχει ἀνάγκην τουλάχιστον ἀπὸ μίαν ἐμπειρικὴν ἐννοιαν τοῦ «ἐγώ καὶ σὺ» ἢτοι τῆς σχέσεως προσώπων. Καὶ ἐδῶ λοιπὸν ὁ συνδυασμὸς περισσοτέρων ἐννοιῶν τοῦ ἐγώ εἶναι ἀναπόφευκτος. Ἡ μεταφυσικὴ βᾶσις τῆς ὑπαρξεως εἶναι ἴσως δυνατὸν νὰ ὀδηγήσῃ εἰς τὴν συμπλήρωσιν ἢ εἰς τὴν ἐμβάθυνσιν, οὐχὶ ὁμως καὶ εἰς τὴν πλήρη θεμελίωσιν τῆς φιλοσοφίας τῆς παιδαγωγικῆς.

Τὰ μεγαλύτερα πλεονεκτήματα φαίνεται ὅτι προκύπτουν διὰ τὴν παιδαγωγικὴν ἐκ τῆς παραδοχῆς *τῆς ψυχολογικῆς ἐννοίας τοῦ ὑποκειμένου*. Ὁ μαθητὴς εἶναι ἄλλως τε ἐκ πρώτης ὄψεως μόνον ὡς ἀντικείμενον ἐμπειρικῆς, τουτέστι κατ' ἐξοχὴν ψυχολογικῆς, παρατηρήσεως γνωστός. Ὁ ριζικὸς ἐμπειρισμὸς πιστεύει συνεπῶς, ὅτι καὶ εἰς τὴν παιδαγωγικὴν δὲν χρειάζεται τὴν βοηθητικὴν ἐννοιαν τοῦ γνωσεολογικοῦ ἢ τοῦ μεταφυσικοῦ ὑποκειμένου. Ἄν ταχθῶμεν μὲ τὴν ἀντίληψιν τοῦ Hume, τότε δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ὑπάρξῃ καμμία ἀγωγή ἢ μόρφωσις τοῦ ἐγώ ἢ τοῦ σὺ, διότι πρὸς τοῦτο θὰ ἔπρεπε νὰ παραδεχθῶμεν, ὅτι κάθε πρόσωπον, δυνάμενον νὰ παιδαγωγηθῇ καὶ νὰ μορφωθῇ, διατηρεῖ κατ' αὐτὴν ἀκόμη τὴν παι-

θαγωγικήν διαδικασίαν κάτι μόνιμον και ἀμετάβλητον.

Ἡ ἀγωγή καὶ ἡ μόρφωσις ἐνὸς ἀνθρώπου προϋποθέτουν, ὅτι οὗτος εἶναι δυνατὸν βεβαίως νὰ ἀλλοιωθῆ ὡς πρὸς μερικά πράγματα, ἀλλὰ ὅτι ὁ πυρὴν τῆς ὑπάρξεώς του μένει ὁ αὐτός. Τοιοῦτον δὲ μόνιμον πικρῆνα τοῦ προσώπου ὁ Hume δὲν παραδέχεται. Κατὰ τὴν θεωρίαν του δὲν εἶναι συνεπῶς δυνατὸν νὰ ὑπάρξῃ κυριολεκτικὴ ἀγωγή τοῦ ἐγώ, πολὺ πιθανὸν ὅμως μετατροπὴ εἰς ἐγὼ ὠρισμένης ἰδιορρυθμίας. Ἐπειδὴ δὲ κάθε τρόπος τοῦ ἀντιλαμβάνεσθαι τὴν ζωὴν ἀνάγεται εἰς εἰρημὸς παραστάσεων καὶ εἰς τὴν συνήθειαν καὶ ἔπειδὴ αὐτὰ τὰ δύο βασίζονται εἰς συχνὰς ἐπαναλήψεις ὠρισμένων ἀντιλήψεων καὶ εἰς σύνολα ἀντιλήψεων, διὰ τοῦτο εἶναι ἀνάγκη νὰ προσφέρεται εἰς τὸν μορφούμενον, τὸν μαθητὴν, πάντοτε τὸ αὐτὸ ὑλικὸν τῶν παραστάσεων καὶ τῶν ἀντιλήψεων, ἂν θέλωμεν νὰ μορφώσωμεν ἓνα ὠρισμένον τύπον ἀνθρώπου. Κυρίως πρέπει νὰ ἀφυπνίσωμεν, διὰ σκοπίμως προσφερομένων ἐντυπώσεων, καὶ τὰς παραστάσεις τῆς φαντασίας καὶ τῆς συμπαθείας. Διότι δι' αὐτῶν μανθάνει κανεὶς νὰ διεισδύῃ εἰς τὸ ἔσωτερικὸν ἄλλων ἀνθρώπων, μανθάνει κανεὶς τί προξενεῖ ἡδονὴν ἢ λύπην ὄχι μόνον εἰς τὸν ἑαυτὸν του, ἀλλὰ εἰς τὴν γενικότητα τῶν ἀνθρώπων, καὶ τί ἀναγνωρίζουν ὡς ἄξιον καὶ τί ἀπορρίπτουν ὡς ἀνάξιον. Κάποιος γενικὸς κανὼν κοινωνικῆς συμπεριφορᾶς ἐμφανίζεται καὶ ἀκολουθεῖται ἀπὸ συνήθειαν. Καὶ ἔπειδὴ ὁ γενικὸς αὐτὸς κανὼν κατ' οὐσίαν ἐδημιουργήθη ὑπὸ προηγουμένων γενεῶν, διὰ τοῦτο ἡ παιδαγωγικὴ διαδικασία καταλήγει εἰς τὴν ὑποταγὴν τοῦ διαπαιδαγωγουμένου εἰς τοὺς ἐκ πειραδόσεως ἰσχύοντας τρόπους συμπεριφορᾶς καὶ εἰς τοὺς κοινωνικοὺς τύπους. Ὁ Hume καὶ γενικῶς οἱ πλεῖστοι Ἀγγλοὶ ἐμπειρικοὶ ἀνέπτυξαν τοιαύτας θεωρίας, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ὅμως ἐφήρμοσαν αὐτὰς μᾶλλον εἰς τὴν ἠθικὴν καὶ τὴν φιλοσοφίαν τῆς ἱστορίας παρὰ εἰς τὴν παιδαγωγικὴν.

Ἄς μᾶς ἐπιτραπῆ νὰ διατυπώσωμεν τὰς παιδαγωγικὰς συνεπείας τῆς θεωρίας τοῦ Hume κατὰ τὸν ἀκόλουθον τρόπον. Οὐδὲν ἐγὼ εἶναι διαπαιδαγωγήσιμον, ἀλλὰ πᾶν ἐγὼ εἶναι δυνατὸν νὰ μετατραπῆ εἰς ἄλλο τι ἐγὼ. Ἀγωγή εἶναι ἡ διὰ συνηθείας πρόσληψις (βεβαίως καὶ ἡ διὰ συνηθείας ἀποβολή) ὠρισμένων τρόπων τοῦ φέρεσθαι· τὸ μέσον πρὸς τοῦτο εἶναι ἄσκησις διὰ συνεχοῦς προσφορᾶς ὠρισμένων παραστάσεων καὶ ἐντυπώσεων. Μόρφωσις τουναντίον

είναι ἡ συνήθεια εἰς συνθήκας τῶν γενικῶς ἀνεγνωρισμένων τύπων τῆς κοινωνικῆς ζωῆς.

Ἡ ἀγωγή πρέπει νὰ γίνεται κατὰ τρόπον ὥστε νὰ καταλήγη εἰς τὴν μόρφωσιν. Τὸ δημιουργηθῆσόμενον ἐγὼ πρέπει νὰ μορφωθῆ διὰ τῆς συνήθειας κατὰ τρόπον ὥστε νὰ μάθῃ νὰ ἐπιδέχεται τὴν συνήθειαν. Ἐάν εἶναι δυνατόν ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει νὰ γίνῃ λόγος περὶ ἀγωγῆς κατὰ βαθύτερον (ἠθικόν) τρόπον καὶ κατὰ βαθύτεραν (καλλιεργητικὴν καὶ ὄχι μόνον ἐκπολιτιστικὴν) ἔννοιαν, τοῦτο πρέπει νὰ μείνῃ ἀμφίβολον. Αὐτὸς οὗτος ὁ Hume δὲν ἐξέρχεται ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς ἠθικῆς τῆς ὠφελιμότητος καὶ ὠρισμένης κοσμοπολιτικῆς εὐγενείας. (1) Ἐν πάσῃ περιπτώσει αἱ ἀνωτέρω ἐπιχειρηθεῖσαι ὑποδείξεις δεικνύουν δύο τινά. Πρῶτον ὅτι ἡ ἀγωγή καὶ ἡ μόρφωσις, τοποθετούμεναι ἐπὶ τοῦ ἐδάφους τοῦ ἐμπειρισμοῦ τοῦ Hume, ὑστεροῦν πολὺ ὡς πρὸς τὰς ἀξιώσεις τῆς γερμανικῆς ἰδεοκρατίας. Δεύτερον ὅτι ἔχει (ὅπως συμβαίνει πάντοτε ὡσάκις προτιμᾶται ἡ ἔννοια τοῦ ψυχολογικοῦ ἐγὼ) ἡ ἀγωγή τόσον τὴν χρονικὴν πρωτοπορείαν ὅσον καὶ τὰ ποιοτικὰ πρωτεῖα ἀπὸ τὴν μόρφωσιν: ἡ μόρφωσις εἶναι κατὰ τὴν θεωρίαν αὐτὴν εἰς τὴν κοινωνικὴν ζωὴν μόνον μία δευτερεύουσα ἐπιτυχία διὰ τῶν αὐτῶν μέσων διὰ τῶν ὁποίων εἰργάσθη ἡ ἀγωγή ἐπὶ τοῦ ἀτόμου.

Ἐντελῶς διαφορετικὰ διαμορφώνεται ἡ σχέσις αὕτη ἂν παραδεχθῶμεν εἰς τὸ ἐγὼ μίαν θεμελιώδη ἀρχιτεκτονικὴν τοῦ συνδέσμου τῶν ψυχικῶν ἐνεργειῶν καὶ τοῦ συνειδέσθαι γενικῶς. Ὡς παράδειγμα δι' αὐτὴν τὴν ἀντίληψιν λαμβάνομεν τὴν θεωρίαν τοῦ Dilthey. Τὰς ἀμφιβολίας τὰς ὁποίας ἐγκλείει ἡ παιδαγωγικὴ τοῦ Dilthey ἐν συνδυασμῷ μὲ τὴν ἀνωτέρω ἀναπτυχθεῖσαν θεωρίαν περὶ ἀγωγῆς καὶ μόρφώσεως τοῦ Hume, ὑπεδείξαμεν ἤδη ὅταν ἐμνημονεύσαμεν τὴν διπλὴν σημασίαν τὴν ὁποίαν κατ' ἀνάγκην προσλαμβάνουν οἱ ὅροι «αὐτοσυνείδησις» καὶ «μόρφωσις» εἰς τὸν Dilthey. Ὁ Dilthey ἔγραψε πολλὰς καθαρῶς παιδαγωγικὰς πραγματείας. (2). Θέλει νὰ ἀντι-

1) Ὁραίαν περιληπτικὴν ἐκθεσιν τῆς ἀγγλικῆς ἠθικῆς τοῦ διαφωτισμοῦ παρουσίασεν ὁ Eruse Troeltsch. (Οἱ Ἄγγλοι ἠθικολόγοι τοῦ 17ου καὶ 18ου αἰῶνος, «Realenzyklopädie F. Protest. Theol. u. Kirche τόμ. 13 τρίτη ἐκδ. 1913, ἀνατυπωμένη εἰς τὸν IV τόμ. των ἀπάντων τοῦ Troeltsch 1925).

2) Dilthey, Über die Möglichkeit einer allgemeingültigen pädagogischen Wissenschaft, 1888. Gesammelte Schriften τόμ. VI (τοῦτο

καταστήση τὴν «φυσικὴν παιδαγωγικὴν» τῆς ἐποχῆς τοῦ φωτισμοῦ διὰ μιᾶς θεωρίας τῆς ἀγωγῆς, ἡ ὁποία ν' ἀνταποκρίνεται εἰς τὰς κατακτήσεις τῆς ἱστορικῆς σχολῆς, χωρὶς ὅμως νὰ στερεῖται καὶ κανονιστικῶν ἀπόψεων. Ἐπειδὴ ὁ Dilthey παραιτεῖται τῆς μεταφυσικῆς θεμελιώσεως, διότι ἐπιστημονικῶς εἶναι αὕτη ἀστήρικτος, καὶ ἐπειδὴ ἀποκρούει ὅλας τὰς ἐννοιολογικὰς θεμελιώσεις ὡς ἀφηρημένας καὶ κατεσκευασμένας, δὲν ὑπολείπεται εἰς αὐτὸν τίποτε ἄλλο παρὰ νὰ ἐξαγάγῃ τοὺς κανόνας καὶ τοὺς σκοποὺς τῆς παιδαγωγικῆς ἐκ τῆς «ἐνυαρχούσης τελεολογίας» αὐτῆς ταύτης τῆς ψυχικῆς ζωῆς. Ἐνεκα τούτου δὲν προχωρεῖ πέραν τοῦ συμπεράσματος, ὅτι ἡ ἀγωγή δεόν νὰ ἐξυπηρετῇ τὴν «ἀνάπτυξιν τῆς ψυχικῆς ζωῆς». Ἐκ τῶν ψυχικῶν γεγονότων προκύπτει δὴθεν κάποια ἔννοια τῆς τελειότητος ψυχικῶν ἐνεργειῶν· ἐπὶ τῇ βάσει δὲ τῆς ἔννοιᾶς αὐτῆς περὶ τελειότητος εἶναι δυνατὸν νὰ «ἐξαχθούν» μερικοὶ παιδαγωγικοὶ κανόνες ἀπ' αὐτὴν ταύτην τὴν ψυχικὴν ἀρχιτεκνονικὴν καὶ νὰ τεθοῦν ὡς ἀξιώματα τῆς ἀγωγῆς. Παιδαγωγικὴ τῆς τελειοποιήσεως εἶναι βεβαίως τόσον τὸ ἰδεῶδες τοῦ 18ου αἰῶνος ὅσον καὶ τὸ ὑπὸ τοῦ Dilthey ἀποκρουσθὲν «σύστημα τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν», τὸ διακριτικὸν εἶναι ὅτι, ὁ πάντοτε πρὸς αὐτὰς συνδεδεμένος ψυχολογισμὸς παρουσιάζεται εἰς τὸν Dilthey γεμᾶτος μὲ στοιχεῖα ἀπὸ τὴν φιλοσοφίαν τοῦ πολιτισμοῦ, ἀκριβῶς μὲ τὴν κληρονομίαν τῆς ἱστορικῆς σχολῆς. Οὕτω πως συμβαίνει ὥστε εἰς τὸν Dilthey ἡ ἔννοια τῆς μορφώσεως νὰ προσλαμβάνῃ κάποιαν προτεραιότητα. Ἀνενδοιάστως ὁρίζει τὴν ἀγωγήν ὡς τὴν «προγραμματικὴν ἐνέργειαν, διὰ τῆς ὁποίας οἱ μορφωμένοι μορφώνουν τὴν ψυχικὴν ζωὴν τῶν ἀναπτυσσομένων». Ὑπὸ τὴν ἔννοιαν «μορφώνειν» ἔννοεῖ ὁ Dilthey «κάθε ἐνέργειαν, ἡ ὁποία τείνει νὰ ἐπιτύχῃ τὴν τελειότητα τῶν λειτουργιῶν καὶ τῶν σχέσεων αὐτῶν κατὰ τὴν ψυχικὴν ζωὴν». Μόρφωσις εἶναι ἡ δι' αὐτοῦ ἐπιτευχθεῖσα τελειότης· πρόκειται δὲ νὰ θεωρηθῇ ὡς αὐτοτελὴς σκοπός, ἐπειδὴ ἡ τελεολογικῶς διαρρυθμισμένη ψυχικὴ ζωὴ εὐρίσκει ἐν αὐτῇ τὴν «ἱκανοποίησίν» της. Ὡστε ἠθικὴ τις κατεύθυνσις τῆς ἀγωγῆς (ὑπὸ μίαν ἔννοιαν διαφορετικὴν ἀπὸ τὴν μόρφωσιν) δὲν ἐπιτυγχάνεται διὰ τῆς μονομεροῦς

·εἶναι τὸ θεμελιώδες παιδαγωγικὸν ἔργον τοῦ Dilthey ἐπὶ τοῦ ὁποίου στηρίζεται ἡ ἐκθεσίς μου).

χρησιμοποίησεως τῆς ἐννοίας τοῦ ἐγὼ ὑπὸ τοῦ Dilthey. Ἐν πάσῃ περιπτώσει εἰς τὴν ἀπάντησιν εἰς τὰ ἠθικὰ ἐρωτήματα τῆς παιδαγωγικῆς δὲν ἐξέρχεται ἀπὸ τὸ ἐπίπεδον τῆς ἐποχῆς τοῦ φωτισμοῦ ὡς καὶ εἰς τὴν λύσιν τοῦ προβλήματος τῆς μορφώσεως.

Ἄν θελήσωμεν τέλος νὰ οἰκοδομήσωμεν ἐπὶ τοῦ ἐδάφους τῆς φαινομενολογίας τοῦ Husserl μίαν παιδαγωγικὴν, δὲν ἀπομακρυνόμεθα καὶ πολὺ ἀπὸ τὰς συνεπείας τῆς θεωρίας τοῦ Hume, ἀν ἐλαμβάναμεν πρὸ ὀφθαλμῶν μόνον τὰ δεδομένα περιεχόμενα τοῦ συνειδέναί. Ἡ ἐννοια ὁμως τῆς ἐντάσεως ὁδηγεῖ τῷ ὄντι περαιτέρω. Αἱ ἐντατικαὶ ἐνεργεῖαι εἶναι ἔνεκα τούτου σπουδαιόταται, διότι ἔχουν σημασίαν διὰ τὴν «θεμελίωσιν τῶν ἀνωτάτων κανονιστικῶν ἐπιστημῶν». Προσφέρουν τὰς «συγκεκριμένας βίσεις διὰ τὴν ἀφαιρέσιν τῶν θεμελιωδῶν ἐννοιῶν; αἱ ὁποῖαι παίζουσι συστηματικὸν ρόλον εἰς τὴν Λογικὴν, τὴν Ἠθικὴν καὶ τὴν Αἰσθητικὴν, ἤτοι ὡς ἐννοιαί, αἱ ὁποῖαι οἰκοδομοῦσι τοὺς ἰδεώδεις νόμους τῶν ἐπιστημῶν τούτων» (1). Πῶς ὁμως εἶναι δυνατόν νὰ ἐξεύρωμεν δι' ὑποκειμενικῶν ἐνεργειῶν τοῦ συνειδέναί, ὀλίγον κατ' ὀλίγον, γενικῶς ἰσχύοντας κανόνας, τοῦτο ἀποτελεῖ βεβαίως μίαν ἀπὸ τὰς θεμελιώδεις δυσχερείας τῆς θεωρίας ταύτης. Λέγεται, ὅτι ἂν ὠρισμένα ἐντατικαὶ ἐνεργεῖαι τείνουσι πάντοτε εἰς τὴν αὐτὴν ἐννοίαν, τότε εἶναι φανερόν, ὅτι ἡ ἐντατικὴ ἐνεργεῖα «ἐκπληροῦται» ἤτοι πληροῦται μὲ περιεχόμενον καὶ ὅτι τὸ νομιζόμενον τῇ ἀληθείᾳ εὐρέθη ὅπως ἀκριβῶς ἐνομίζετο. Ἄν τῷ ὄντι διὰ τοῦ συμβιβασμοῦ τῆς ἐννοίας αὐτῆς τῆς ἐντάσεως καὶ τῆς πληρώσεως ἐξέρχεται κανεὶς κατ' οὐσίαν ἀπὸ τὴν θεωρίαν τῆς συνηθείας τοῦ Hume (διότι πρόκειται πρᾶγματι περὶ ἐπαναλήψεων, ἀκριβῶς περὶ συνεχοῦς ἐπανευρέσεως τοῦ νομιζομένου) τοῦτο δὲν τὸ ἐξετάζομεν ἐπὶ τοῦ προκειμένου. Ἐφ' ὅσον δὲν ὑπάρχει μόνιμον ἐγὼ τὸ ὁποῖον νὰ εὐρίσκεται μὲ τὰς ἐντατικὰς ἐνεργείας εἰς ἐξαιρετικῶς στενὴν σχέσιν, ἐφ' ὅσον αἱ ἐνεργεῖαι αἱ ψυχικαὶ συγκολυμβοῦν ἀπλῶς εἰς τὸ ρεῦμα τοῦ συνειδέναί, πάντως δὲν δυνάμεθα νὰ περιμένωμεν ἀπὸ τὴν φαινομενολογίαν οὐσιώδη ἀνάπτυξιν τῆς φιλοσοφίας τῆς παιδαγωγικῆς. Εἰς τὴν μεταγενεστέραν ἀποψιν τοῦ Husserl διαμορφώνονται τὰ πρᾶγματα εὐνοϊκώτερα διὰ μίαν φαινομενολογιγὴν

(1) Husserl. Logische Untersuchungen, II, 1, 2 ἔκδ. σελ. 365)866.

θεωρίαν περί ἀγωγῆς. Διότι μετὰ τὴν εἰσαγωγὴν τῆς νέας ἐννοίας τοῦ ἐγὼ δυνάμεθα νὰ παραδεχθῶμεν, ὅτι εἶναι ὅπωςδήποτε δυνατὴ ἡ ἀναφορὰ εἰς τὸ «καθαρὸν ἐγὼ», ἢ ἀξίωσις πρὸς ἐνεργητικότητα, πρὸς ἐκτέλεσιν ὠρισμένων ἐνεργειῶν καὶ δι' αὐτῶν ἢ ἀξίωσις νὰ ἔλθωμεν εἰς σχέσιν μὲ ὠρισμένα κανονιστικὰ νοήματα. Ἔτσι εἶναι δυνατὸν νὰ γονιμοποιηθῇ παιδαγωγικῶς ἢ ὑπὸ τοῦ Husserl «φαινομενολογία τοῦ νοῦ» κληθεῖσα θεωρία. Ἄλλὰ καὶ πρὸς τοῦτο εἶναι ἀναγκαῖα ἡ συνένωσις περισσοτέρων ἐννοιῶν περί τοῦ ἐγὼ (1. Τὸ ἐγὼ ὡς ρεῦμα τοῦ συνειδέναι, 2. τὸ καθαρὸν ἐγὼ ὡς ἀφετηρία τῶν ἐντατικῶν ἐνεργειῶν ταῦ συνειδέναι).

Καταφανέστατα δεικνύεται τὸ ἀπαρτίτητον περισσοτέρων ἐννοιῶν τοῦ ἐγὼ, ὡς ὑπεδηλώσαμεν ἤδη, παρὰ τῷ Natorp. Ἐπειδὴ ἡ «ψυχολογία κατὰ κριτικὴν μέθοδον συγχωνεύει ἐξ ἀρχῆς τὸ ἐννοιολογικὸν ἐγὼ μὲ μίαν πρᾶξιν τοῦ συνειδέναι, τῆς συνειδήσεως, διὰ τοῦτο καθίσταται δυνατὸν νὰ λεχθῇ περί τοῦ συγκεκριμένου ἀτομικοῦ συνειδέτος, ὅτι τουλάχιστον δυνάμει εἶναι πάντοτε συνειδὸς κοινωνικότητος. Οὐδαμοῦ ὑφίσταται ἓνα ἀτομικὸν ἐγὼ ὡς τοιοῦτο, οὐδέποτε δύναται νὰ ὑπάρξῃ ἀπομεμονωμένον, ἀλλὰ ὑφίσταται πάντοτε κοινωνικὰς καὶ συνεπῶς παιδαγωγικὰς ἐπιδράσεις. Τὸ ἐγὼ εἰς τὴν πλήρη αὐτοῦ ἐνέργειαν δὲν «εἶναι πλέον ἀτομικόν, ἀλλὰ εἶναι τουλάχιστον δυνάμει κοινωνικὸν συνειδός, ὡς πρὸς δὲ τὴν ἐσχάτην αὐτοῦ κατεύθυνσιν εἶναι καθολικὸν συνειδός».

«Ὁ ἄνθρωπος γίνεται ἄνθρωπος μόνον διὰ τῆς ἀνθρωπίνης κοινωνίας». Ἀναφορικῶς δὲ πρὸς πᾶν ὅ,τι τὸν κάνει ἄνθρωπον, δὲν ὑπάρχει ποτὲ ὡς ἄτομον διὰ νὰ ἔλθῃ κατόπιν εἰς ἐπικοινωνίαν μὲ ἄλλους, ἀλλὰ χωρὶς τὴν κοινωνίαν αὐτὴν δὲν εἶναι ἄνθρωπος. Τὰ διάφορα κέντρα τῆς συνειδήσεως τῶν εἰδικῶν ἀτόμων εἶναι δυνατὸν νὰ καλυφθοῦν, διότι ὁ νόμος τῆς συνειδήσεως, εἰδικῶς δὲ ἡ συγκέντρωσις αὐτοῦ εἰς τὴν ἰδέαν τῆς ἐνότητος τοῦ ἐγὼ δὲν εἶναι ἀποκλειστικὸν κτῆμα ἐνὸς οἰουδήποτε ἰδιωτικοῦ προσώπου. Δι' αὐτοῦ καθίσταται δυνατὸν τὸ γεγονός, ὅτι τὸ «ἄπειρον περιεχόμενον τῆς ἀνθρωπίνης μορφώσεως... εὐρίσκεται ἕτοιμον εἰς τὴν διάθεσιν πάντων». Καὶ ἐκ τῆς κοινότητος τοῦ «περιεχομένου τῆς μορφώσεως» ἀκολουθεῖ ἀμέσως ἡ «δυνατότης μιᾶς κοινότητος εἰς πᾶν περιεχόμενον μορφώσεως, καὶ συνεπῶς πάσης μορφωτικῆς ἐνεργείας». Ὁ θεμελιώδης χωρισμὸς μεταξὺ μορφώσεως καὶ ἀγωγῆς δὲν εἶναι

συνεπῶς δυνατόν νὰ ἐπιτευχθῆ ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ὑπὸ τοῦ Natorp ἐκτελεσθείσης προσεγγίσεως τοῦ ἐννοιολογικοῦ καὶ τοῦ ψυχικοῦ ἐγώ. Ἡ δὲ κοινωνικο-φιλοσοφικὴ θεμελίωσις τῆς παιδαγωγικῆς συγκαλύπτει ἔτι μᾶλλον τὸν χωρισμὸν αὐτόν. Ποικιλοτρόπως λέγει ὁ Natorp, ὅτι «κάθε διδασκαλία, κάθε ἀγωγή, κάθε μόρφωσις τοῦ νοῦ καὶ τῆς βουλήσεως» στηρίζεται ἐντελῶς εἰς τὴν αὐτὴν βάσιν τῆς «μορφώσεως κοινωνίας». Ἡ ἀνάπτυξις ἢ γενομένη εἰς ἡμᾶς ὑπὸ τῶν ἄλλων σημαίνει ἐν προκειμένῳ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς αὐτενεργείας, ἐπειδὴ ἀκριβῶς τὸ κοινὸν νόημα, τὸ ὁποῖον δυνατοποιεῖ κάθε κοινωνίαν, δὲν εἶναι ἀπλῆ ἐννοια, ἀλλὰ ἓνα faktum ἢ ἀκριβέστερον ἓνα fieri καὶ συνάμα ἓνα facere. Ἔτσι καθίσταται καταληπτὴ, διὰ τῆς ἐνώσεως τοῦ ἐννοιολογικοῦ καὶ τοῦ ψυχολογικοῦ ἐγώ, ὅχι μόνον ἡ εἰδικὴ ἐνέργεια τῆς ἀγωγῆς, ἀλλὰ συνάμα δημιουργεῖται ἡ βάσις διὰ μίαν κοινωνικὴν παιδαγωγικὴν, ἢ ὁποῖα μὲ τὴν θεωρίαν τῆς ἀγωγῆς γενικῶς εἶναι ταυτόσημος. (1)

Ἡ κοινωνικὴ παιδαγωγικὴ τοῦ Natorp εἶναι ἀναμφιβόλως μία ἐκ τῶν σημαντικωτάτων φιλοσοφικῶς θεμελιωμένων θεωριῶν περὶ ἀγωγῆς τῆς νεωτέρας ἐποχῆς, καὶ ὅμως ἡ σημασία της βασίζεται, κατὰ βάθος, εἰς μίαν ἀνομολόγητον καὶ συγκεχυμένην συνένωσιν περισσοτέρων ἐννοιῶν περὶ τοῦ ἐγώ. Μὲ σαφῆ συνείδησιν ἐκτελοῦνται παρόμοιαι συνενώσεις εἰς τὴν φιλοσοφίαν τῆς γερμανικῆς ἰδεοκρατίας. Ἀπὸ τὴν γερμανικὴν ἰδεοκρατίαν πρέπει συνεπῶς νὰ ζητήσωμεν περισσότερας ἀπόψεις πρὸς συστηματικὴν διαφώτισιν τοῦ προβλήματος τῆς καθαρᾶς φιλοσοφικῆς θεωρίας τῶν ἀρχῶν τῆς παιδαγωγικῆς. Τὸ θέμα ὅμως τοῦτο θὰ ἀπασχολήσῃ ἡμᾶς εἰς ἄλλην μελέτην. (2)

1) Πρὸβλ. π. ν. Natorp, Allgemeine Psychologie... 1912 κεφ. V § 16 καὶ κεφ. X § 7 καὶ 8. Natorp, Sozialpädagogik, Theorie der Willenserziehung auf Grundlage der Gemeinschaft έκδ. 1920.

2) Σημείωσις διευθ. Ἀρχείου φιλοσ. καὶ θεωρητ. ἐπιστημῶν. Ἡ μελέτη αὕτη δημοσιεύεται εἰς τὸ προσεχὲς τεῦχος.